УДК 81'374.82

«ТАТАРЧА-РУСЧА ХӘРБИ ЛЕКСИКА СҮЗЛЕГЕ» ТУРЫНДА (төзүче Р.Т. Сәфәров))

Һәрбер телнең борынгыдан килгән лексик катламы бар. Бу катламга кергән сүзләрнең еш кулланылганнары бүген дә аңлатуга мохтаҗ түгел, ә менә көнкүрештән төшеп калган реалияләрне белдергән берәмлекләрне аңлау еллар узу белән кыенлаша бара. Еш кына борынгы һәм Урта гасырларга караган лексиканы матур әдәбиятта һәм фәнни хезмәтләрдә кулланганда, берникадәр буталчыклык, хәтта ялгышлар да күзәтелә. Шуңа күрә аерым тармаккка караган сүзләрне, терминнарны берләштереп төзелгән сүзлек әлеге лексиканы системага салуда яңа бер этап дип саналырга хаклы.

Шушы күзлектән караганда, Р.Т. Сәфәровның хәрби өлкәгә нисбәтле сүзләрне үз эченә алган «Татарча-русча хәрби лексика сүзлеге» кебек белешмәлеккә күптәннән ихтыяҗ бар иде. Чөнки хәрби тематикага бәйле махсус лексикографик чыганаклар юк дәрәҗәсендә. Берсе – 1926 елда нәшер ителгән «Кыскача русча-татарча сугыш сүзләре тылмачы», икенчесе – Р.А. Мөгыйновның 2000 елда нәшер ителгән «Русча-татарча хәрби терминнар сүзлеге». Русчадан татарчага тәрҗемә сүзлекләр исә моңарчы бөтенләй юк иде. Р.Т. Сәфәров мәгълүматына караганда, 1926 елгы сүзлек – хәрби лексиканы тәртипкә салу, системалап бирү юнәлешендә тәүге тәҗрибә. XX гасырның беренче чирегендә татар хәрбиләренең рус телен начар белүләре, уставны һәм хәрби документларны татарчага тәрҗемә итүдәге төрлелек, шактый гына хәрби газеталар нәшер ителү һәм башка шундый факторлар үзләре үк аны төзүгә этәргән. Сүзлекнең кыйммәте шунда, анда татар теле нигезендә терминнар ясау өлкәсендә бүген дә игътибар итәрлек мисаллар теркәлгән.

Р.А. Мөгыйновның «Русча-татарча хәрби терминнар сүзлеге» исә татар теленең хәрби лексикасын системалаштыруда иң җитди хезмәтләрнең берсен тәшкил итә. Сигез меңгә якын лексик берәмлекне эченә алган сүзлектә автор, русча терминнарга аларның татарча тәңгәлләрен тәкъдим итү белән генә чикләнмичә, аңлатмалы сүзлектәге кебек, байтак кына сүзләрнең мәгънәләрен дә биргән.

Бәяләнә торган сүзлектә татар теле беренче планга чыгарылган. Шуның белән дә бу белешмәлекнең әһәмияте зур. Автор анда Урта гасырлар әдәбиятында, мәкаль-әйтемнәрдә, тарихи романнарда чагылыш тапкан хәрби сүзләрне туплап бирүне максат итеп куйган, шул сәбәпле, рус теле аша кереп, хәзерге татар телендә нигездә үзгәрешсез кулланылган хәрби терминнар бик аз теркәлгән. Р.А. Мөгыйнов «төп игътибар борынгы, искергән һәм кулланыштан чыгып бара торган лексик берәмлекләргә юнәлтелгәнлектән, белешмәлек хәрби терминнарның тулы ике телле сүзлеге булуга дәгъва кылмый», дип белдерә, ләкин телибезме без, теләмибезме, русизмнар һәм европеизмнар

көннән-көн телебездә арта гына бара. Алар матур әдәбиятта да, дәреслекләрдә дә үз урыннарын ала килә. Шул сәбәпле әлеге сүзләрне игътибардан читтә калдыруны бик үк дөрес гамәл дип санамыйбыз.

Сүзлектәге берәмлекләрнең тематикасына килгәндә, анда сугыш кораллары һәм корал төрләренең атамалары, аларның аерым өлешләрен, детальләрен, саклау савытларын белдергән сүзләр; саклану киемнәре һәм аларның аерым өлешләрен тәгъбирләгән берәмлекләр; төрле хәрби берләшмәләр, сугышчыларның исемнәре; гаскәр башлыкларының атамалары; сугыш мәйданының аерым эпизодларын, хәрби символларны белдергән берәмлекләр; әсирләрне тасвирлауга бәйле лексика һәм хәрби өлкәгә караган башка сүзләр алынган.

Сүзлекнең төзелеше кабул ителгән традицион модельдә. Тәрҗемә ителә торган баш сүзләр, үзләренә караган материал белән бергә, сүзлек мәкаләсен тәшкил итә. Баш сүзләр алфавит тәртибендә урнаштырылган һәм түбәндәге өлешләрдән тора:

1) калын хәрефләр белән тәрҗемә ителә торган баш сүз бирелгән;

2) вокабуладагы сүз берничә сүз төркеменә кергән очракта сүз төркеме тамгасы күрсәтелгән;

3) баш сүзнең русчага тәрҗемәсе тәкъдим ителгән;

4) кулланылыштагы үзенчәлекләрен күрсәтеп, мәгънәсен тулырак һәм төгәлрәк ачу максаты белән, һәр сүзгә диярлек мөмкин булган яки җитәрлек күләмдә иллюстратив материал бирелгән;

5) компонентлары аерым язылган кушма яки тезмә сүзләр, сирәгрәк – тотрыклы гыйбарәләр һәм аларның русчага тәрҗемәләре; мондый сүзләр берничә булган очракта, алар алфавит тәртибендә теркәлгән;

6) мисаллар.

СОЛЫ́Х мир, перемирие. *Солых белән силах бергә җыелмый.* Мәкаль. – *Ермак сиңа солых тәкъдим итә! – диде Мөхәммәткол солтан.* Ф.Бәйрәмова

солых төзү заключить мир. *Көтелмәгән бу хәлдән мәскәүлеләр сәясәтне кинәт борырга ниятлиләр һәм Польша короле белән солых төзеп Казан ханлыгын акылга утыртырга җыеналар.* М.Хәбибуллин

Бер меңнән артык лексик берәмлекне эченә алган сүзлек 112 битлек китап рәвешендә бастырылган. Фәнни редакторлары: филология фәннәре докторы А.Ә. Тимерханов, филология фәннәре кандидаты Ф.Ф. Гаффарова; бәяләүчеләр филология фәннәре докторы Г.Х. Гыйләҗетдинова, филология фәннәре кандидаты И.Җ. Едиханов. Сүзлек тел белгечләренә, тарихчыларга, музей хезмәткәрләренә, тәрҗемәчеләргә, журналистларга файдалы белешмәлек була ала дип фаразлана.

Р.Т. Сәфәровның «Татарча-русча хәрби лексика сүзлеге» дә уңай бәяләнергә хаклы. Анда бик күптән формалашып, һәр дәвердә яңа

берәмлекләргә байый-байый, хәзерге татар телендә хәрби тематикага бәйле лексик системаны тәшкил иткән бай материал, аеруча искергән һәм искереп бара торган берәмлекләр барланган һәм анализлап тәртипкә салынган. Әлеге белешмәлек киләчәктә тагын да тулыландырып дөнья күрәчәк яңа басмаларга ышанычлы чыганак булып хезмәт итә алачак.

Сабитова Илһамия Исламетдин кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикография бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре